

De rol van het orgel in een kerkdienst

LEEN DEN BESTEN

Pas laat een plaats toebedacht in de eredienst

1

Orgelspel heeft in protestantse kerken een vanzelfsprekende plaats. Dat is niet altijd zo geweest. Pas vanaf de dertiende eeuw deed het orgel zijn intrede in de westerse kerk. De kerkvaders (invloedrijke theologen en schrijvers in de begineeuwen van christelijke kerk) waren fel gekant tegen het gebruik van muziekinstrumenten in de kerk. Paus Clemens I (?-81 of 101) schreef: 'Laat het fluitje aan de herder over, laat de fluit aan de mensen die de goden vrezen en hun idool willen aanbidden.' Muziekinstrumenten zouden, aldus sommige kerkleraren, hartstochten doen ontvlammen en alleen geschikt zijn voor 'beesten en voor de mensenklasse met het minste verstand'. Aansporingen in de Psalmen om God te eren met de harp en lier, klinkende bekkens en slaande cimbalen, hoorngeschal en tamboerijn (Psalm 149 en 150) redeneerden ze weg door afstand te nemen van de letterlijke tekst.

Tot de dertiende eeuw was de liturgische muziek in handen van het koor. Geleidelijk aan werd de eenstemmige gregoriaanse zang¹ aangevuld met de eerste vormen van meerstemmige kerkmuziek. In de vijftiende eeuw begon het orgel een gelijkwaardige partner van het koor te worden. De organist kreeg een concerterende taak.

In de tijd van de Reformatie (zestiende eeuw) waren leidinggevende theologen niet zo gelukkig met deze ontwikkeling. Johannes Calvijn (1509-1564) bijvoorbeeld moest niets weten van meerstemmige koorzang en het gebruik van een orgel in de eredienst. Hij zei: Muziek is een goede gave van God die maar al te gemakkelijk misbruikt wordt om mensen in een roes te brengen en kwalijke hartstochten in hen te wekken. Omdat hij ervan overtuigd was dat het 'Woord van God' door middel van een lied dieper in een hart kan doordringen dan een gesproken woord, bevorderde hij het zingen van Psalmen.² Ulrich Zwingli (1484-1531), die zelf zonder moeite een twaalftal muziekinstrumenten bespeelde, ging nog verder

Jan van Eyck (1390-1441) en Hubert van Eyck (circa 1366-1426), *Musicerende engelen*, paneel (72,9 x 32,3 cm) uit het altaarstuk *Het Lam Gods*, 1432, olieverfschilderij, 340 x 440 cm, Gent: Sint-Baafskathedraal.

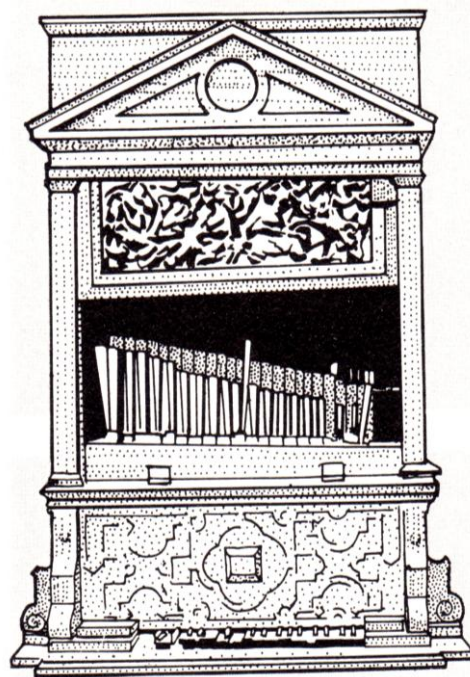
¹ De term gregoriaans is een verwijzing naar paus en kerkvader Gregorius I de Grote (circa 540-604) die - naar vaak werd aangenomen - een grote invloed had op het ordenen van de bestaande muziek in de kerkelijke liturgie of deze zelfs (deels) componeerde.

² Psalmen zijn geestelijke liederen uit omstreeks 1000-200 voor Christus. 150 Psalmen zijn in het boek Psalmen (een Bijbelboek) gebundeld. Ze zijn geschreven door verschillende dichters, van wie een deel onbekend is.

dan Calvijn. Hij meende dat er in de samenkomst van de gemeente geen plaats was voor lied en muziek. Hij was zo onder de indruk van de geheel eigen betekenis van de preek en het horen van het Woord van God (de Bijbelwoorden), dat naar zijn oordeel de gemeente daarop slechts kan antwoorden met zwijgen en stil gebed. Gelukkig voor organisten liet ook Maarten Luther (1483-1546) op dit terrein van zich horen. Hij benadrukte dat het evangelie gehoord moet worden via woord en muziek. In de eredienst van Lutherse kerken werd dan ook een grote plaats ingeruimd voor zang en muziek. Eenstemmige gemeentezang, meerstemmige koorzang en orgelspel (koraalbewerkingen) wisselden elkaar af.

Calvinistische predikanten wensten geen gebruik te maken van het orgel. De Provinciale Synode van Dordrecht oordeelde in 1574: 'Aengaande het spelen der Orgelen in de Gemeenten, houd men, dat het gansch behoort afgheset te wezen, volgende de leere Pauli, I Cor. XIV, 19'. In de tekst waarop de Synode zich beriep, schreef Paulus: 'in de gemeente wil ik liever vijf woorden met verstand spreken (...) dan duizenden woorden in een tong'. Het orgel heeft tong-werken en moet dus zwijgen, aldus de Synode. Dat Paulus doelde op glossolalie (tongentaal), ontging kennelijk de synodeleden. De eerste Nationale Synode, eveneens te Dordrecht in 1578 verbood het orgelspel in de dienst en wilde zelfs orgels laten afbreken. En als er toch gespeeld moest worden, dan alleen bij het weggaan uit de kerk. Dat orgels niet uit de kerk verdwenen, kwam, omdat het kerkgebouw en het gebruik daarvan tot de 'uitwendige godsdienst' behoorden waarover de plaatselijke overheid besliste. Deze zorgde ervoor, soms tegen de wens van een kerkenraad in, dat de orgels in tact bleven. Veel wereldlijke overheden stelden een organist. Deze speelde na de eredienst en op avonden, ook bij officiële gelegenheden als bij ontvangst van voorname personen. De gemeente zong onder leiding van een voorzanger.³

Ondanks het verbod van de Synode haalden eind zestiende eeuw, begin zeventiende eeuw ook calvinisten, met name in de gewesten Groningen en Friesland, het orgelspel in de kerk. Ze hadden ontdekt dat de nieuwe Geneefse Psalmen⁴ in de zwakke vertaling van Petrus Datheen (1531-1588) moeilijk te zingen waren en wilden het psalmgezag meer structuur geven door de gemeentezang te laten begeleiden door het orgel. Bestaande orgels werden vergroot of vervangen om geschikt te zijn om een massa (over het algemeen schreeuwend zingende) gemeenteleden te begeleiden. De invloedrijke gereformeerde (calvinistische) predikant Gisbertus Voetius (1589-1676) was hier niet gelukkig mee. Hij zag orgelspel als een overblijfsel van een rooms gebruik. In 1634 verklaarde hij in zijn inaugurele rede aan de Universiteit van Utrecht, dat orgelmuziek geen deel uitmaakt van de openbare eredienst en er ook niets aan toevoegt. Voetius kon het tij niet keren. In Leiden en Delft gelaste de magistraat dat er niet alleen voor en na de dienst gespeeld moest worden, maar dat ook de beginsalm onder orgelbegeleiding gezonden zou moeten worden. Spoedig volgden andere steden. De gemoederen raakten verhit. De Synode van

Het oudste nog bestaande orgel is een positief met een bereik van drie octaven, vermoedelijk gebruikt door Karel de Stoute (1433-1477), hertog van Bourgondië

³ Een compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de Kerken, Amsterdam: Prof. Dr. G. van der Leeuw-Stichting, 1977, 17.

⁴ De term Geneefse Psalmen duidt op de berijming van de Psalmen (de liederen uit het Bijbelboek Psalmen) die in de zestiende eeuw gemaakt werd voor de kerken uit de Reformatie.

Zuid-Holland, in 1638 te Delft gehouden, probeerde deze wat te bedaren en liet zich in zeer gematigde zin over de kwestie van het orgelgebruik uit: iedere kerk werd vrijgelaten hierin naar eigen goedvinden te handelen. Constantijn Huygens (1596-1687) ergerde zich daaraan en legde in zijn boek *Ghebruyck en onghebruyck van 't orgel in de kerken der Vereenichde Nederlanden* (Leiden 1641) de kerk de keuze voor: doe het orgel weg uit de kerk zoals men in Frankrijk en Genève deed, of gebruik het in de eredienst zoals men in Engeland doet. Voetius en de zijnen kwamen in het geweer. Zo schreef Jan Jansz. Calckman (°1565) in 1641 op hartstochtelijke en militante toon zijn: *Antidotum, Tegengift vant gebruyck of on-gebruyck vant orgel enz.* ('s Gravenhage: A Meuris 1641), waarin hij het 'het gerammel van de orgelpijpen' vergeleek met het 'aanbidden van stomme, gegoten afgodsbeelden'. Calckman's boek werd aangevallen door een zekere W.S. in *Korte aen-wijsinge dat het tegengift van den orgel-bestormer ongesont is* (Alckmaer: Jan van den Briel 1641). De tegenstanders van het orgel verloren de strijd. Ironisch is dat orgels in de Nederlanden steeds meer een plaats in de eredienst kregen, terwijl ze in Engeland in 1649 onder Oliver Cromwell (1599-1658) juist uit de kerk werden verwijderd. Overigens werden ze na Cromwell weer in ere hersteld.

Had de organist in de Lutherse kerk een brede taak in de liturgie, in de calvinistische kerken kreeg hij slechts de taak om de gemeentezang in goede banen te leiden. De organisten hadden een grote invloed op de gemeentezang. In de achttiende en negentiende eeuw gingen gemeenten steeds langzamer zingen onder andere door het toenemend gebruik van het orgel. Organisten kwamen met hele tussenspelen tussen de versregels en met versieringen voor, tussen en op de melodie van de Psalmen. Om ongelijk zingen tegen te gaan, gingen de organisten steeds harder spelen. Het gevolg was dat het kerkvolk ook harder ging zingen. In sommige gemeenten hadden gemeenteleden, aldus een bericht uit 1840, zelfs een vuurrode en paarse kleur op hun gezicht tijdens het zingen en dreunden de gewelven op hun grondvesten tijdens het zingen en het orgelspel.

Tijden veranderen en gelukkig maar ook. Wat de kerkmuziek betreft is er in calvinistische kerken veel ten goede veranderd, mede door organisten die over de grenzen van hun eigen kerkcultuur keken en leerden van ondermeer de lutherse en rooms-katholieke traditie. Deze organisten wilden eredienstvaardig zijn. Ze namen er geen genoegen mee alleen maar de gemeentezang te begeleiden en te zorgen voor achtergrondmuziek. Ze wisten soms ieder te doen verstillen, te ontroeren, uit te nodigen tot meditatie en gebed of blij te maken. Soms ook wisten ze te bereiken dat gemeenteleden het orgelspel bij de

GEBRUYCK
OF
ONGEBRUYCK
VAN 'T
ORGEL
IN DE
Kercken der Vereenighde
NEDERLANDEN.
Arthur et Constantius Huijssz.

TOT LEYDEN,
By Bonaventuer ende Abraham Elfevier,
Anno 1641.

voorbereiding en afsluiting van een eredienst en tijdens een collecte opeens niet beleefden als ‘muzikaal behang’, maar als veelzeggend deel van de viering. Kortom, hun verdienste is dat ze het orgel liturgisch wisten te gebruiken tijdens het begeleiden van gemeente en cantorij en tijdens de viering van het avondmaal, en soms ook tijdens de inzameling van de gaven en de voorbereiding op en afsluiting van de viering.

Waardering van het orgelspel

4

De waardering van orgelspel tijdens een eredienst is nog altijd uiteenlopend. Dat heeft te maken met de persoon die een oordeel uitspreekt en met zijn of haar visie op een kerkdienst, maar ook met de waardering van het orgel als muziekinstrument, met de kwaliteit van het orgel en met de muzikaliteit van de organist. Het één hangt met het ander samen.

Hoe de waardering uitvalt, heeft vooral veel te maken met de organist. Als hij plezier beleeft aan het bespelen van een orgel en zich telkens opnieuw laat verrassen door de schitterende muziek die er is en zich die eigen maakt en deze vertolkt, zullen velen zich lovend uitlaten over de organist en het ‘koninklijk instrument’ dat hij bespeelt. Als een organist niet betrokken is op wat er in een eredienst gebeurt en aan muziek niet veel boodschap heeft, als hij slechts als toetsendrukker fungeert die steeds dezelfde deuntjes speelt, zullen velen laatdunkend het orgel een ‘dreunapparaat’, een ‘jammerhout’ of een ‘galmpomp’ noemen en de organist slechts tolereren bij gebrek aan een betere musicus.

Op de stijl, de sfeer, de zeggingskracht en de kwaliteit van de eredienst heeft een voorganger veel invloed, maar net zoveel en soms nog meer een organist. Is de laatste goed geluimd, dan brengt hij dat over in zijn orgelspel, verveelt hij zich, dan laat hij dat horen, vindt hij dat alles te lang duurt, dan verhoogt hij het tempo van zijn spelen. Of dit terecht is of niet, doet niet terzake. Het gebeurt gewoon.

Pijporgel

Het woord orgel komt van het Griekse *organon*. *Organon* betekent ‘werktuig’ of ‘instrument’. In de muziekwereld kreeg het woord al snel de betekenis ‘toonwerktuig’ of ‘muziekinstrument’.

In kerken wordt als muziekinstrument meestal een pijporgel gebruikt. Het bestaat uit een aantal reeksen mechanisch angeblazen pijpen die vanaf één centraal punt, de speeltafel of console, door de organist bespeeld worden. De pijpen zijn gemaakt uit een legering van tin en lood of uit hout. De toon van een orgel ontstaat door het in trilling brengen van de luchtkolommen in de pijpen. De lengte van een pijp bepaalt de toonhoogte. Voor iedere toon of klankkleur worden meerdere pijpen gebruikt. Het aantal

Titelblad Constantijn Huygen, Orgelgebruik in de kerke der Vereenighe Nederlande, Amerdam 1660.

pijpen bepaalt het aantal klankmogelijkheden van een orgel. Een groep pijpen die dezelfde klankkleur voortbrengt, noemt men stem, spel of register. Aan elke toets van het manuaal (klavier) beantwoordt ten minste één pijp van één register. De registers (stemmen) zijn veelal vernoemd naar oudere orkestinstrumenten, waarmee hun klank gelijkenis bleek te vertonen, bijvoorbeeld fluit of trompet.

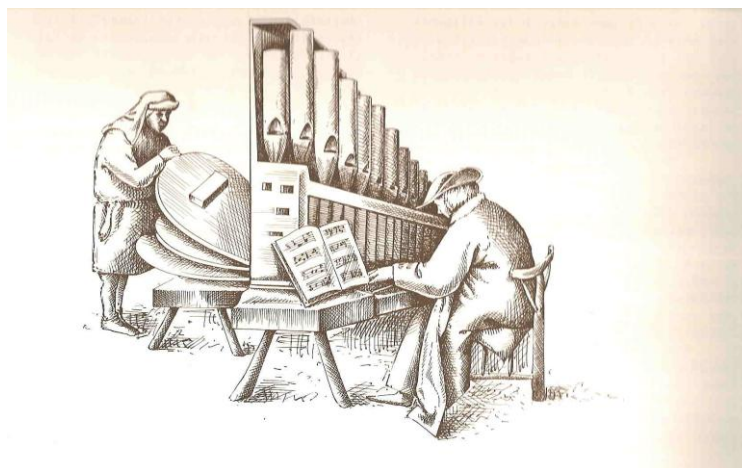
Bij de grote orgels zijn de registers in werken of positieven verenigd. Dit zijn groepen registers, gewoonlijk samen bespeelbaar vanaf hetzelfde manuaal. Bevindt zich zo'n werk achter de rug van de organist, dan spreekt men van rugwerk. Het (veel zeldzamere) borstwerk bevindt zich voor de organist. De pijpen van het bovenwerk zijn hoog geplaatst, als een kroon op het orgel. De pijpen van het pedaalwerk of voetwerk zijn meestal zijdelings geplaatst. Bij een orgel met twee manualen spreekt men meestal van het hoofdwerk en het nevenwerk. Een eventueel derde manuaal krijgt veelal de naam solowerk. Vanwege zijn opstelling heeft ieder werk zijn eigen klank, met welbepaalde karakteristieken: zo bezit het hoofdwerk een brede, volle klank. De nevenwerken bezitten een spitse, heldere klank. Het pedaalwerk ten slotte heeft een zware volle basfunctie.

Iets uit de geschiedenis van de orgelbouw

Volgens de overlevering is de panfluit de voorloper van het orgel. Op zich is deze gedachte niet zo vreemd, want zowel de panfluit als het orgel bestaan uit een serie pijpen van verschillende lengte, die elk een eigen toon produceren als de luchtkolom die ze omvatten in trilling wordt gezet. In die zin is het orgel dan ook niet meer dan een kunstmatig geblazen panfluit.

Al in de Griekse Oudheid komen we een orgel tegen. Ktesibios van Alexandrië (circa 285-222) vond het omstreeks 246 voor Christus uit. Hij noemde zijn orgel *hydraulos* (*waterorgel*), omdat hij water gebruikte om het te laten werken. Het was een dubbelriet blaasinstrument met vingergaten, een soort hobo. In de eerste eeuw maakte Heron een orgel met een register en een zuiger. Vitruvius (circa 85–20 voor Christus) beschreef een veel meer ontwikkeld instrument met twee zuigerpompen en acht registers.

Uit het waterorgel ontwikkelde zich in het Byzantijnse rijk het *windorgel*, dat vooral een functie had in de keizerscultus. In 757 schonk de Byzantijnse keizer Constantijn V (718-775) zo'n orgel aan Pippijn de Korte (714-768), koning der Franken. In het Westen was men danig onder de indruk van het instrument. In abdijen werd het nagebouwd en verbeterd. Gregorius, een Venetiaans priester die het klooster was

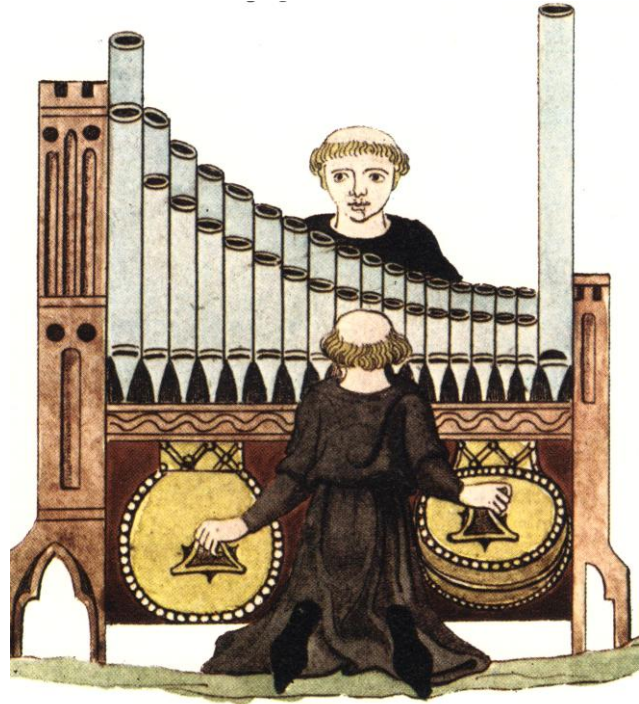
ingegaan, raakte bedreven in het bouwen van orgels en leidde andere monniken hierin op. Deze bouwden in het begin van de negende eeuw ondermeer een orgel bestemd voor de stad Aken. Aan het begin van de tiende eeuw doken orgels steeds vaker op in kloosters. Monniken wilden hun kennis en kunde die ze verwierven in de orgelbouw ook ten dienste stellen van hun allereerste taak: de eredienst. Toch zou het nog bijna vier eeuwen duren voordat het orgel in de kerk als instrument gebruikt werd.

Het orgel was van oorsprong een wereldlijk instrument dat gebruikt werd tijdens feesten en in het circus. Pas in de late Middeleeuwen ontdekten kerken het nut van het orgel zoals bij het aangeven van de toon voor de voorzanger en bij het ondersteunen van de eerste

vormen van polyfonie.⁵ Heilige muziek was tot dan homofoon: liturgisch gezang bestond uit eenvoudige liederen, melodieën die eenstemmig werden gezongen. ‘Vanaf de negende eeuw experimenteerden componisten met het toevoegen van een tweede muzieklijn die aan de eerste ontsproot en die in de intervallen van de octaaf tot rust kwamen, de perfecte vierde of vijfde. Deze nieuwe stijl bloeide vooral in de kathedraal van St. Martial de Lomoges in Chartres, dat mogelijk ook een belangrijke plaats was voor de productie van orgels’⁶

Aankankelijk was veel verzet tegen het gebruik van een orgel in de kerk. Baldric (circa 1050-1130), de bisschop van Dol-en-Bretagne, verdedigde het gebruik. Hij schreef: ‘Zelf beleef ik niet veel plezier in het orgelgeluid. Maar het moedigt mij aan om te bedenken dat - net zoals de pijpen met hun verschillend gewicht en verschillende afmetingen toch samen klinken in een melodie - ook mensen dezelfde gedachten zouden moeten denken, geïnspireerd door de Heilige Geest, zich verenigend in één enkel doel. Dit alles heb ik geleerd van de orgels die in deze kerk geïnstalleerd zijn. Zijn wij niet allen orgels van de Heilige Geest.’

‘De eerste kathedrale orgels kenden schuiven die handmatig in en uit het instrument werden getrokken om de luchttoevoer te blokkeren en te openen. Een gedicht uit 996, geschreven ter gelegenheid van de installatie van een orgel in Winchester, beschrijft hoe “twee gelijkgestemde broeders aan het instrument zitten” om deze schuiven te bedienen - en dan is er nog niets gezegd over de resterende broeders die de taak hadden om de machine met lucht te vullen. Het geluid van het pijporgel werd geproduceerd door een groep. Hoe toepasselijk dus, dat het getuige was van de eerste polyfone vocale muziek in de westerse traditie, en dat het misschien zelfs diens vroedvrouw was.’⁷

Een middeleeuw orgel. Het klavier en de handen van de organist zijn door de pijpen aan het oog onttrokken; de geestelijke die de blaasbalgen bedient, zit op zijn knieën, zodat de organist onbelemmerd zicht heeft op het koor.

⁵ De term polyfonie komt uit het Grieks: polus (πολύς) = veel; en fonè (φωνή) = stem, klank, geluid. Onder polyfone muziek wordt verstaan: gecomponeerde meerstemmigheid, dat wil zeggen, meerdere melodieën tegelijkertijd. Het basisprincipe is dus dat alle stemmen gelijkwaardig zijn.

⁶ Austin Dacey, ‘De vijand van God’, in: *Trouw* 6 februari 2010, 72.

⁷ Austin Dacey, ‘De vijand van God’, in: *Trouw* 6 februari 2010, 72.

Omstreeks 1500 ontstonden vele nieuwe registers omdat men de klank meer wilde differentiëren. Tegen 1550 bezat het orgel de belangrijkste onderdelen die het nu nog heeft. Vlaanderen en Brabant waren van de vijftiende tot de zeventiende eeuw toonaangevend wat de orgelbouw betreft, met vooral de beroemde orgelmakersgeslachten Langheduls en Niehoff. In de zeventiende en de achttiende eeuw waren Van Haeghen, Forceville, Van Peteghem en de la Haye belangrijke orgelbouwers in de Zuidelijke Nederlanden. In de eerste helft van de twintigste eeuw deed ook de industriële revolutie zijn intrede in de orgelbouw en ging men orgels vervaardigen volgens industriële normen. Pas na de Tweede Wereldoorlog greep men terug naar de oude bouw- en klankprincipes. Een essentieel onderdeel van de hedendaagse orgelbouw is het conserveren en restaureren van de talrijke, waardevolle oude instrumenten.

Jan van Eyck (1390-1441) en Hubert van Eyck (circa 1366-1426), Musicerende engelen, detail van paneel (72,9 x 32,3 cm) uit het altaarstuk *Het Lam Gods*, 1432, olieverfschilderij, 340 x 440 cm, Gent: Sint-Baafskathedraal.

© L. den Besten,
Zevenaar 24 april 2007,
gewijzigd en aangevuld op 6 maart 2010.